

De man die de wereld veranderde

illustraties Gemma Pauwels

Gemma Pauwels

Wereldwijd begint morgen de herdenking van 500 jaar Maarten Luther. Zijn ideeën hebben tot op de dag van vandaag invloed. Hoe kan dat? 'De Reformatie was, zouden we nu zeggen, een totaalconcept.'

GERRIT-JAN KLEINJAN

Een actie van een onbekende monnik in een uithoek van de bewoonde wereld. Niet iets om drukte over te maken. Ten minste, dat zou je denken. Het omgekeerde bleek het geval. Vrijwel direct nadat Maarten Luther - want over hem hebben we het - zijn onvrede kenbaar maakte, stond de wereld in brand.

Morgen en maandag wordt het begin gemaakt met de wereldwijde herdenking van het vijfhonderdste jubileumjaar van de Reformatie. Een jaar lang zijn er over de hele wereld herdenkingen, bijeenkomsten en tentoonstellingen over de gebeurtenis die het denken over eenheid, vrijheid en geloof definitief veranderde.

Wat was er aan de hand? Op 31 oktober van het jaar 1517 rebelleerde de monnik Maarten Luther, professor aan de universiteit in de Duitse stad Wittenberg, tegen zijn broodheren, de geestelijkheid van de rooms-katholieke kerk. In een pamflet met 95 stellingen wees hij de belangrijkste religieuze beginselen uit zijn tijd van de hand: de mis, de paus, het vagevuur, het doen van goede werken en het kopen van aflaten als voorwaarden om in de hemel te komen. Onbijbels en dus onchristelijk, redeneerde Luther.

De boodschap van Luther zette een kettingreactie aan gebeurtenissen in werking. Zijn protest sloeg aan bij boeren, burgers, hertogen, koningen en priesters. De rest van zijn leven zou Karel V - alsof hij als katholieke Duitse keizer niet genoeg te stellen had met alle andere problemen in zijn onhoudbaar grote rijk - niet meer verlost worden van de religieuze opstandelingen die al snel 'protestanten' zouden gaan heten.

Angst

Hoe is het mogelijk dat Luther zo immens succesvol was? Het is angst, denkt religiehistoricus en reformatiekenner Herman Selderhuis. Het christendom was in Luthers tijd een geloof waarin angst en onzekerheid een dominante rol speelden. "Men wordt vanaf de wieg opgevoed met het idee dat God alles ziet en zal oordelen na de dood. Luther stelt een vraag: is die angst wel terecht? Als iedereen bang is en iemand stelt daarover een vraag en geeft ook nog eens antwoord, ja, dan krijg je wel

luisteraars."

Selderhuis is als theoloog en historicus verbonden aan de theologische universiteit van de christelijk-gereformeerde kerken. Daarnaast is hij directeur van Refo500, een organisatie die internationaal deskundigheid en activiteiten coördineert om de Reformatie te herdenken. Ook rondde hij onlangs een biografie af over de kerkhervormer ('Luther. Een mens zoekt God').

Het Europa van vijf eeuwen terug onherkenbaar anders dan nu. Epidemische ziekten, mislukte oogsten, oprukkende moslims in het Oosten. Het maakte dat veel mensen de vier ruiters van de Apocalyps overal al hoorden galopperen. "God is in die tijd overal. Iedereen is er mee bezig", zegt Selderhuis. Talloze kloosterorden, grote kerken, losbandige pausen, de bouw van een nieuwe Sint Pieterskerk in Rome - de kerkelijke infrastructuur slokte enorme geldbedragen op. Selderhuis wijst erop dat er steden waren waar tien procent van de bevolking bestond uit geestelijken. "Moet je je voorstellen dat er in jouw straat, waar honderd mensen leven, ook tien dominees of priesters wonen. Je moet ze wel betalen, maar je ziet dat ze er niets voor doen."

De combinatie van chronische angsten en een peperduur kerkelijk bouwwerk maakte priesters, monniken en bisschoppen vindingrijk. Mensen die bang zijn, zo wist Rome, zijn bereid om te betalen om hun angsten te bezweren. Bij vrijwel alle mensen leefde de angst om na de dood korte of langere tijd in het vagevuur te moeten verblijven. Die periode kon worden verkort, zo leerde de kerk, door bij leven aflaten te kopen, een kwijtschelding van straf. Of het hielp, was overigens nog maar de vraag, zo meldde de kerk er zekerheidshalve bij. Daarom regelden geestelijken speciale arrangementen. Treurende

nabestaanden konden tegen een vergoeding missen laten opdragen voor overledenen, zodat in de hemelse gewesten een heilige over zijn hart kon strijken en een goed woordje kon doen voor de ongelukkige in de vlammen. Rondom de angst voor de dood en de toorn van God was rond 1500 een bloeiende economie ontstaan. Monniken, priesters en bisschoppen waren de poortwachters van het hiernamaals geworden.

En toen kwam Maarten Luther. Ook hij was bevangen door angst. "Dit maakt dat hij gaat zoeken", vertelt Selderhuis. "Dat brengt hem bij de Bijbel. Daar komt hij tot de ontdekking dat het anders is dan hij had geleerd: het is niet zo dat een mens zijn best moet doen om in een goed blaadje te komen bij God. Nee, God heeft het door Christus al goed gemaakt met de mensen. Ik heb, zegt Luther, geestelijken niet nodig om bij God te komen. Geloof is voldoende."

De opvatting van Luther bedreigde direct de kerkelijke economie. "Het is niet zo dat hij als een terrorist het gebouw wilde opblazen. Het is een gevolg van zijn persoonlijke worsteling."

Luther was niet de eerste met bezwaren tegen de macht en de leer van Rome. Eerdere pogingen om de kerk te veranderen, bijvoorbeeld van Jan Hus in Bohemen en John Wycliffe in Engeland, hadden veel minder impact. "Dat komt omdat deze voorgangers zich vooral richtten op cosmetische zaken, zoals de weelderige levensstijl van de geestelijken. Luther introduceert een compleet nieuwe verhouding tussen God en mens", zegt Selderhuis.

Populistische politicus

De Reformatie waarmee Luther een begin maakte, was in de eerste plaats een religieus fenomeen. Maar in een wereld waar religie, politiek en maatschappij één grote kluwen waren, reikten de gevolgen veel verder dan het kerkelijke erf.

Wat allemaal begon als een godsdienstige vernieuwingsbeweging, resulteerde al snel in een complex maatschappelijk conflict. De kwestie-Luther ontplofte in het gezicht van paus en keizer omdat er over veel zaken onvrede heerste.

Selderhuis: "De Duitser zag veel van zijn geld naar Rome verdwijnen. Luther voelde dat haarfijn aan, hij begon in Wittenberg niet voor niets met kritiek op het hele aflatensysteem. Hij bespeelde het volk als een populistische politicus en wist de onvrede te voeden. Terwijl de Duitsers feitelijk niet meer betaalden dan de Fransen of de Italianen."

Dankzij de niet lang daarvoor ontdekte boekdrukkunst - de sociale media van die tijd, stelt Selderhuis - verspreiden Luthers ideeën zich razendsnel.

De geest was pas echt uit de fles toen voor- en tegenstanders zich organiseerden en vorsten het nieuwe geloof gebruikten om zich te ontdoen van de drukkende banden van keizerlijk en bisschoppelijk gezag.

De Reformatie wordt wereldwijd herdacht en met name Duitsland loopt warm voor het jubileumjaar. Er zijn tv-series, documentaires en films op komst, net als bijna tweehonderd tentoonstellingen overal in het land. In de Duitse boekhandel liggen Lutherboeken in grote stapels te wachten op lezers. Dat bezoekers in typische 'Lutherstätten' als Wittenberg, Erfurt en Eisenach niet ontkomen aan de kerkhervormer is logisch, maar ook in Berlijn is Luther overal.

Al acht jaar lang brengt de deelstaat Thüringen samen met de Evangelische Kirche Deutschlands met een zogeheten 'Lutherdekade' het erfgoed van de Reformatie onder de aandacht van de bevolking. Ieder jaar staat een ander onderwerp centraal: van muziek tot politiek, van tolerantie tot onderwijs. Op al die terreinen

had de Reformatie volgens de Duitsers een bepalende en bovenal positieve uitwerking.

Christine Eichel, een Duitse publicist en kenner van de protestantse geschiedenis van haar land, is zo iemand die meent dat de Reformatie doorwerkt tot in het heden. "Matigheid, vlijt, spaarzaamheid en rationaliteit. Het zijn karakterisering die vandaag de dag als 'typisch Duits' te boek staan", zegt Eichel. "Dit zijn volgens mij niet zomaar clichés. Het is een oermentaliteit die vijfhonderd jaar geleden gestalte kreeg."

In haar boek 'Deutschland, Lutherland' betoogt Eichel dat de geesteshouding van Duitsland en andere protestantse landen terug te voeren is op de keus van vijfhonderd jaar geleden voor Luther en de zijnen. De cultuur die daaruit ontstond, wordt gekenmerkt door zelfcontrole, discipline en orde, betoogt Eichel.

"Dat het protestantisme als leef- en denkwijze überhaupt zo'n enorme invloed kon krijgen, is onder meer te danken aan het feit dat Luther ongelooflijk veel schreef over allerlei thema's. Het huwelijk, familie, opvoeding zijn voor hem kardinale thema's, net als de houding ten opzichte van arbeid, geld en macht."

Luthers navolgers omarmden zijn opvattingen. Onder hen was Calvijn, die andere hervormer, die zo belangrijk zou worden voor Nederland.

"Niet alleen het kerkelijke gebeuren staat bij Luther in het middelpunt", vertelt Eichel. "Luther stelt dat ook het dagelijkse leven in dienst staat van God. Wie vlijtig en betrokken in het leven staat, die prijst God." Hierdoor bewerkte Luther een soort 'verwereldlijking' van het geloof, legt ze uit.

Luthers pleidooi voor een nieuwe manier van geloven, betekende hierdoor al snel veel meer dan een religieuze vernieuwing. "De Reformatie was, zouden we nu

zeggen, een totaalconcept", stelt Eichel. "Luther leverde een compleet nieuw wereldbeeld."

Eichel staat niet alleen. De meeste historici zijn het er over eens dat de Reformatie een brugfunctie vervulde tussen de Middeleeuwen en de moderne tijd. Na Luther lag bijvoorbeeld het geloof dat er één ondeelbare waarheid bestond aan gruzelementen. Dit opende weg voor het geloof dat er misschien wel helemaal geen God bestond. En wat te denken van de 'geestelijke vrijheid' waarop Luther hamerde.

Eichel noemt nog een hele reeks gevolgen van Luthers actie. Dat Duitsland na de VS de grootste boekenmarkt ter wereld heeft, bijvoorbeeld: "Luther droeg vorsten op om scholen te bouwen. Lezen en schrijven vond hij belangrijk. Mensen moesten immers de Bijbel bestuderen. Dit leidde in Duitsland al heel vroeg tot een publiek dat grote interesse had in boeken. Het lezen heeft zich losgemaakt van de religieuze context, maar de waardering voor het boek blijft tot op heden onverminderd hoog."

Antisemitie

De erfenis van Luther bevat niet louter jubeltonen. Luther was een virulent antisemitie. Zijn anti-joodse uitspraken werden door de nazi's dankbaar gebruikt om de kerken achter hun antisemitische plannen te krijgen. Duitsland zou Duitsland niet zijn als ook daar nu niet uitgebreid bij wordt stilgestaan.

Toch, wie alle plannen, tentoonstellingen, bijeenkomsten en publicaties voor het komende jaar overziet, ziet dat de zonnige kant overheerst.

Lutherbiograaf Selderhuis moet wat lachen om het gejubel bij de oosterburen. "Ik denk dat hij een katalysator is geweest in allerlei ontwikkelingen. Wat heel belangrijk is bij Luther is de herwaardering van alles buiten de theologie om." Toch is Selderhuis - anders dan Eichel - voorzichtig met al te grote gevolgtrekkingen. "Er speelden

veel andere zaken rond 1500 die grote gevolgen hadden, ontwikkelingen die al vóór Luther zijn ingezet. Denk aan de natuurwetenschappelijke inzichten van Copernicus en de ontdekkingsreizen van Columbus. Amerika wordt niet pas ontdekt in 1517."

begin van een serie

Trouw staat een jaar lang uitgebreid stil bij 500 jaar Reformatie. Luther plaveide met zijn opstand tegen het kerkelijke gezag de weg voor de wereld zoals wij die kennen. Komende twaalf maanden reist Trouw de wereld over om de sporen van de Reformatie in beeld te brengen.

Wat was de invloed van Luther op bijvoorbeeld de schilderkunst, op taal, op de wetenschap, op politiek, op individualisering? En wat zien we daar nu nog van in de wereld om ons heen? Niet alleen de religieuze sporen, ook de culturele en maatschappelijke gevolgen van Luthers werk brengt de krant in beeld.

Over twee weken beginnen we met de 'geografie van de Reformatie' en bezoeken we Wittenberg, de stad waar in 1517 alles begon.